

ТАБИАТ ENG OLIY NE'MAT

*Mo'minova Dilnoza Qosimjonovna**Andijon viloyati Izbosan tumani 36 umumiy o'rta ta'lim maktabi**Geografiya fani o'qituvchisi*

Annatsiya: Ushbu maolada Tabiatdan foydalanishning asosiy maqsadi va vazifalari. Insoniyatning tabiatga ta'siri tobora kuchayib borayotgan sharoitlarda atrof tabiiy muhitni yaxshilash hamda inson va uning muhiti orasidagi o'zaro ta'sir strategiyasi haqida ma'lumotlar berildi.

Kalit so'zlar: Tabiat, vazifalar, Insoniyat, muhit, ta'siri, tadbirlar, Geografik qobiq.

Tabiatdan foydalanishning asosiy maqsadi va vazifalari. Insoniyatning tabiatga ta'siri tobora kuchayib borayotgan sharoitlarda atrof tabiiy muhitni yaxshilash hamda inson va uning muhiti orasidagi o'zaro ta'sir strategiyasini ishlab chiqish asosida tabiatdan foydalanishning dolzarb masalalari tizimini shakllantirish muammolari muhim ahamiyatga ega. Tabiiy resurslar ularning rivojlanishi va tabiat bilan bo'lgan aloqalarining asosini tashkil etadi. Insoniyat tabiat uchun eng maqsadli ish olib borishi uning muayyan landshaft doirasida amalga oshiriladigan tabiatdan foydalanish ijtimoiy ishlab chiqarish va tabiiy muhit ta'siri hamda modda almashinuvini amalga oshirishning asosiy shaklidir. Tabiatdan foydalanish – tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, muhofaza qilish va qayta tiklashga qaratilgan turli faoliyatlar majmuasi bo'lib, pirovardida atrof muhitga ta'sir ko'rsatadigan hamda sanoat, qishloq xo'jaligi, noishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan xo'jalik tadbirlarining keng va murakkab tizimidir. Bu tadbirlar tizimi inson xo'jalik faoliyatining ham foydali, ham nomaqbul oqibatlarini o'z ichiga oladi. Geografik qobiq doirasidagi tabiiy muhit - tabiatdan foydalanishning asosiy ob'yektidir. Tabiiy muhit kishilik jamiyati yashaydigan va inson xo'jalik faoliyati jarayonida o'zgartiriladigan muhit, ya'ni geografik qobiqning ijtimoiy rivojlanishining bevosita sharoiti bo'lgan qismidir. Tabiatdan foydalanish muammosining o'ziga xosligi uning ko'p rejali, keng ko'lamli, majmual bo'lishi bilan bog'liq. Shu sababli tabiatdan foydalanishning o'ziga xos muammosini tadqiq qilish va amalga oshirish sistemali yondashuvni taqoza etadi. Bunday yondashuv tadbirlardan har birini "inson-ishlab chiqarish-tabiat" umumiy sistemasining tarkibiy qismi sifatida qarashni taqoza etadi. Tabiatdan foydalanish jarayonida tabiiy resurslardan foydalanish, ularni muhofaza qilish va qayta tiklash bo'yicha tadbirlarni bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda va ishlab chiqarish bilan aloqadan tashqarida qarash mumkin emas. Tabiatdan foydalanishning bu bug'inlari bir biri bilan bog'liq bo'lgan yagona jarayonning qismlarini tashkil etadi. Tabiatdan

foydalanish muammosining majmuyiligi, shuningdek, texnikaviy tadbirlarni tashkiliy - iqtisodiy tadbirlar bilan birgalikda bo'lishini va ularni ishlab chiqarish siklida bir paytda qo'llanilishini bildiradi. Tabiatdan foydalanishning asosiy maqsadi tabiiy muhitga ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, aholining hayotiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadlarida majmualiy ta'sir ko'rsatishni amalga oshirishdan iborat. Tabiatdan foydalanishning asosiy vazifalarini quyidagilar tashkil etadi: – jamiyatning tabiiy resurslarga bo'lgan va uzluksiz oshib borayotgan ehtiyojlarini qondirish; – tabiiy resurslarni qayta tiklash, tabiiy muhitning mahsuldorligini oshirish uchun sharoitlar yaratish; – tiklanmaydigan tabiiy resurslardan tejamkorona, oqilona foydalanish; – atrof muhitni ifloslanishdan saqlash; – landshaftlarni maqsadli o'zgartirish. Tabiatdan foydalanishga doir vazifalarni amalga oshirish tabiatdan foydalanishning quyidagi eng muhim geografik tamoyillariga asoslanadi:

- 1) tabiiy resurslardan foydalanish sajiyasi va usullarining muayyan mahalliy sharoitlarga, ya'ni landshaft xususiyatlariga mosligi;
- 2) tabiatdan foydalanishning nomaqbul (noxush) oqibatlarini oldindan anglab yetish va imkoni boricha oldini olish;
- 3) tabiiy resurslarni o'zlashtirishni intensivligini oshirish;
- 4) tabiatning (landshaftlarning) ilmiy va estetik qiymatini asrash;
- 5) tabiiy resurslardan xo'jalikda maqsadga muvofiq, iqtisodiy jihatdan asoslangan navbatli foydalanishni saqlash;
- 6) tabiiy resurslardan xo'jalikda foydalanishning majmualiy sajiyasini e'tiborga olish;
- 7) qazib olishda, boyitishda va qayta ishlashda foydali qazilmalarni miqdor jihatdan yo'qotilishini kamaytirish yoki bartaraf qilish;
- 8) ishlab chiqarishni har tomonlama "ekologiya-lashtirish"ni ta'minlash. Adabiyotlarda "tabiatdan oqilona foydalanish" yoki "tabiatdan foydalanishni optimallashtirish tushunchalari keng qo'llaniladi.

Tabiatdan oqilona foydalanishni tashkil etish tabiiy resurslardan majmualiy va tejamkorlik bilan foydalanish, ilmiy tadqiqot ishlarini o'tkazish asosida tabiiy resurslardan foydalanish darajasini belgilash va eng qulay variantlarini asoslash, ishlab chiqarishni tabiiy resurslardan foydalanish jarayonlarida imkoni boricha atrof muhitga zararli ta'sirini bartaraf qilish va kishilarning me'yoriy hayotiy faoliyatini ta'minlash maqsadida atrof muhitning buzilishi va ifloslanishini oldini olish, tabiiy resurslarni qayta tiklashga qaratilgan tadbirlarni belgilashga asoslangan bo'lishi lozim. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni muhofaza qilish va qayta tiklashning birligi jamiyatning tabiat bilan o'zaro aloqalaridagi asosiy tamoyildir. Zero, tabiatdan foydalanish - tabiiy resurslardan foydalanishning zaruriy sharti va tabiatdan foydalanish hamda tabiatning tabiiy tiklanish imkoniyatlari orasidagi dinamik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi. Tabiiy resurslardan foydalanishga doir har

qanday tadbir tabiiy muhitni inson ta'sirining noxush oqibatlaridan asrash, insonning me'yoriy hayotiy, ma'naviy va moddiy faoliyatini ta'minlash bilan bir qatorda va bir paytda o'tkazilishi lozim. Tabiatdan foydalanishda muhim bo'g'inni tabiatni maqsadli o'zgartirish ishlari tashkil etadi. Chunki faqat tabiatni o'zgartirgan holda tabiiy resurslardan xo'jalikda foydalanish jarayonida ularni asrash va ko'paytirish mumkin. Geografik nuqtai nazardan tabiatni o'zgartirish deb tabiiy sifatlarini avvaldan qo'yilgan muayyan maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan o'zgartirishga aytiladi. Tabiatni o'zgartirishning umumiy maqsadi landshaftlarning mahsuldorligini oshirish va inson hayotining ekologik sharoitlarini yaxshilashdan iborat. Masalan, cho'l landshaftlaridan sug'oriladigan dehqonchilikda foydalanish jarayonida tabiiy landshaftlarga nisbatan biologik mahsuldorligi va ekologik sharoitlari ko'p marta yuqori va qulay bo'lgan madaniy voha landshaftlari shakllanadi. Tabiatdan foydalanishda ko'pgina hollarda atrof muhit-ning murakkab tuzilmalari – antropogen landshaftlar vujudga keladi. Geoteksistemalar deb o'zaro uzviy va ajralmas bog'liq bo'lgan tabiiy geosistemalardan va muhandislik inshootlaridan tashkil topgan murakkab sistemalarga aytiladi. Geoteksistemalarda tabiiy sifatlar qisman saqlanib qolsada, bu sifatlar ko'p jihatdan texnikaviy inshootlar tufayli ancha kuchli o'zgartirilgan bo'ladi. Suv omborlari (yaqin atrofdagi hududlar bilan birgalikda), aholi manzilgohlari, ariqlar, sug'oriladigan yerlar va boshqalar geoteksistemalarga mansub. Geoteksistemalardan oqilona foydalanishni tashkil etishda ularning ham tabiiy, ham muhandislik elementlarini (lot. elementum dastlaki modda) asrash va muhofaza qilishga bab-baravar e'tibor berilmog'i lozim. Tabiatni o'zgartirish jarayonida tabiiy xossalarning juda tez o'zgarishi, bir qator hollarda esa ularning batamom o'zgarishi va almashinishi sodir bo'ladi. Ammo har qanday tabiiy landshaftlar hamma vaqtda muayyan vazifani bajaradi va geografik qobiq doirasida modda va energiyaning (yun. energiea faoliyat) aylanma harakatida muayyan bir bug'inni ta'minlaydi. Landshaftlarni o'zgartirishda modda va energiya almashuvi jarayonlarida qanday o'zgarishlar sodir bo'lishi ehtimolini, vujudga keladigan geoteksistemalar oz'larining o'rnida ular vujudga kelishiga qadar mavjud bo'lgan tabiiy landshaftlarga ekvivalent (lot. aequus teng; valens kuch, ahamiyat) bo'la olishini aniq tasavvur qila bilish lozim. Zero, landshaftlarni har qanday o'zgartirishda va xo'jalikda foydalanishda tabiatning undan resurs sifatida olinadigan elementlarini ekvivalent to'ldirishni hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim. Kishilarning hayotiy va ishlab chiqarish faoliyati ko'p jihatdan muhitning holatiga bog'liq. Kishilarning turli faoliyatida atrof muhit moddiy ishlab chiqarishning asosini tashkil etadi va ayni bir paytda yashash muhiti sifatida namoyon bo'ladi. Ishlab chiqarish deyarli to'liq tabiiy resurslarga asoslanadi. Chunki tabiatning kishilar ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarishda foydalaniladigan hamda uning xom ashyo va energiya bazasini tashkil etadigan barcha elementlari tabiiy resurslarni tashkil etadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, tabiatdan foydalanish jarayonida

kishilarning hayotiy faoliyati uchun nomaqbul oqibatlar ham yuzaga kelishi ehtimoldan holi emas. Shu sababli tabiatdan foydalanishning tarkibiy qismi bo'lgan atrof muhitni muhofaza qilish tushunchasi atrof muhitning texnologik (yun. technē mahorat, san'at, ustalik; logos fan, ta'limot, g'oya) hamda maishiy chiqindilar bilan ifloslanishiga bog'liq bo'lgan muammolarga ham qo'llaniladi. Ifloslanish deb havo, yer (tuproq) va suvning hozirgi paytda yoki kelgusida o'simliklar, hayovnlr va kishilarning hayotiga, sanoat va qishloq xo'jalik ishlab chiqarish jarayonlariga, tabiiy resurslarning holatiga noxush ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan fizikaviy, kimyoviy hamda biologik xossalarning nomaqbul o'zgarishlariga aytiladi. Shu sababli tabiatdan foydalanishning tarkibiy qismi bo'lgan tabiiy muhitni muhofaza qilish - bu ortiqcha texnogen yuklanish va inson aralashuvining noxush oqibatlarini, tabiiy resurslardan foydalanishni faol tartibga solishni hamda tabiiy resurslar salohiyatini qayta tiklash va yaxshilashni o'z ichiga oladigan tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishdir. Tabiatdan oqilona foydalanish yuqori sotsial - iqtisodiy va noiqtisodiy (samara olishni taqoza etadi. Shunday qilib, hozirgi paytda tabiatdan foydalanish deb tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni qayta tiklash va muhofaza qilish, hozirgi va kelgusi avlodlarning moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun tabiiy muhitni ifloslanish va buzilishdan himoya qilish, tabiatni o'zgartirishga qaratilgan turli daraja va miqyoslardagi tadbirlar tizimidir. Boshqacharoq qilib aytganda, tabiatdan foydalanish - jamiyat va tabiat orasidagi o'zaro ta'sirni optimallashtirishni ta'minlaydigan tadbirlar tizimidir. Chunki tabiatdan foydalanishning asosiy muammosini undan har tomonlama va eng samarali foydalanish maqsadida jamiyatning tabiatga ta'sirini optimallashtirish tashkil etadi. Tabiiy muhitni optimallashtirish tabiiy resurslardan oqilona, ilmiy asoslangan hamda texnologik jihatdan takomillashgan foydalanishni, ya'ni ularni turli shakllardagi texnogen yuklamalardan himoya qilishni va tabiiy jarayonlarni qat'iy ilmiy asosda faol tartibga solishni taqoza etadi. Tabiatning o'zida mavjud bo'lgan imkoniyatlar va yo'nalishlardan oqilona foydalanish tabiiy muhitni optimallashtirishning asosiy tamoyilini tashkil etadi.

Insonning xo'jalik faoliyati tabiatda sodir bo'lishi tufayli tabiatdan foydalanish jarayonida tabiat qonunlarini albatta hisobga olishi kerak, aks holda unung ishlab chiqarish faoliyatida iqtisodiy samaradorlik, barqaror rivojlanish yuz bermaydi, salbiy ekologik va iqtisodiy oqibatlarining ko'lamlari kengayib borave-radi. Tabiatdan oqilona foydalanish, tabiatni inson manfaatini ko'zlab o'zgartirish tabiatning asosiy geografik qonuniyatlariga asoslanib amalga oshirilishi lozim. Aks holda kutilgan natijaga erishib bo'lmaydi

Hozirgi vaqtda qishloq xo'jalik ekinlaridan zararkunandalarga qarshi zaharli kimyoviy moddalardan foydalanmasdan hosil olish qiyin bo'lib qoldi. Chunki turli sabablar ta'sirida zax bosgan va botqoqlashgan joylarni quritib, zaharli kimyoviy

moddalarni sepish oqibatida zararkunandalarning kushandolari qirib yuborildi. Tabiatdan foydalanish jarayonida tabiiy landshaftlarga, ularning ayrim komponentlari yoki elementlariga ko'rsatilayotgan ta'sir kutilmagan joyda va kutilmagan ko'lamda namoyon bo'ladi. Tabiatdan foydalanish jarayonida inson xo'jalik faoliyatining landshaftlarga ta'siri kulamlarining tobora kengayib borayotganligi har bir hudud uchun xos bo'lgan landshaftlarning mahalliy sharotlarini chuqur o'rganishni, landshaftlardagi antropogen o'zgarishlarning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarini bashoratlashtirishni taqoza etadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev S.I. Atrof muhit haqida ta'limot. Qarshi, 2000.
2. Baratov P. Tabiatni muhofaza qilish. T., 1991.
3. Geografiya va tabiiy resurslardan foydalanish (ilmiy konferensiya materiallari). T., 2001.
4. Zokirov Sh.S. Antropogen va amaliy landshaftshunoslik. T., 1998. Pafiqov A.A. Geoekologik muammolar. T., 1997.
5. Pafiqov A.A., Azimov Sh. Amaliy geografiya. T., 2000.
6. G'ulomov P.N. Geografiya va tabiatdan foydalanish. T., 1985.
7. G'ulomov P.N. Inson va tabiat. T., 1990.
8. G'ulomov P.N. O'zbekistonda tabiatdan foydalanishning geografik asoslari. T., 1990.
9. Qodirov E. (va b.) Atrof muhitni muhofazalashning geoekologik asoslari. T., 1999.